

İRAN'DA MEŞRUTİYET HAREKETİ VE DÖNEMİN SİYASİ GELİŞMELERİ

Kaan DİLEK*

Özet

İran modernleşmesi ve Meşrutiyet Hareketi 19. yy.da İran'ın içine düştüğü siyasi ve iktisadi zayıflıktan kurtulma çabası olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin Batılı ve Doğulu büyük siyasi güçlerinin İran üzerindeki nüfuz mücadelesi ve İran doğal kaynakları üzerinde bu güçler arasında süren çıkar tartışmaları içinde topraklarının bir kısmını kaybeden, fakirleşen ve zayıflayan İran'da, 20. yüzyıl başlarında din adamlarının ve aydınlarının öncülük ettiği meşrutiyet hareketi 1906 yılında ilk defa milli bir meclisin ve meşrutiyet hükümetinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Meşrutiyet, Kacarlar, Modernleşme, Meclis

CONSTITUTIONAL MOVEMENT IN IRAN AND THE MAJOR POLITICAL EVENTS

Abstract

Process of the modernization and the constitutional monarchy in Iran appeared as a reaction to political and economic decadence of Iran in the 19th century. Due to ongoing political competition between the leading Western and Eastern powers over the Iranian territories and natural sources in this period, Iran lost remarkable parts of its territories and politically and economically declined. In conclusion, the constitutional monarchy movement led by the clergy and intellectuals managed to found a national parliament and constitutional government in 1906.

Key Words: Iran, Constitutional Monarchy, Dynasty of Kacar, Revolution, Reform, Persian Intellectuals, Parliament

* Tahran Üniversitesi, Edebiyat ve Beşeri İlimler Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi

Giriş

İran modernleşmesi sürecinde önemli yeri olan Meşrutiyet Hareketi 19. yy.da İran'ın en bariz Batılılaşma hareketi olarak ortaya çıkar. Bu dönemde İran giderek zayıflarken ve Batılı güçler karşısında topraklarının bir bölümünü kaybederken diğer taraftan Batılı siyasi kavramlar ve oluşumlarla tanışmaya başlamıştır. İşte bu şartlar altında, İran'ın içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması için başlatılan modernleşme süreci, Meşrutiyet hareketiyle önemli bir yol almıştır.

İran Meşrutiyet Hareketi, birçok araştırmacı açısından büyük bir öneme sahip olmasına karşın, Türkiye'de bu konu hakkında, hatta İran'ın bu dönem tarihi üzerine çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Hâlbuki İran Meşrutiyet Hareketi, büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde gelişen Tanzimat ve Meşrutiyet hareketlerinin etkisi altında kalmıştır. Diğer taraftan Meşrutiyet süreci içerisinde Osmanlı Devleti'nde ve bölgede vuku bulan birçok sosyal ve siyasî hadise İran'da karşılık bulduğu için bölgenin ve Türkiye'nin o dönemdeki birçok meselesinin analizi için İran Meşrutiyet Hareketinin incelenmesi önemli kaynaklar sunabilir.¹ Ayrıca, İran Meşrutiyet Dönemi bugünkü İran siyasi ve sosyal hayatına yön veren en önemli tarihi kesittir. Bu tarihi kesit anlaşılmadan bugünkü İran ile ilgili gelişmeler, özellikle de İran içinde gelişen sosyal ve siyasi olaylar tam olarak kavranamaz. Buna rağmen bu konu hakkında Türkiye'de yeterince inceleme yapılmamıştır. Bu makale, İran Meşrutiyet hareketini, nedenlerini ve kökenlerini, dönemin sosyal ve siyasî durumunu tahlil ederek bu konudaki açığı bir nebze olsun kapatma girişiminin bir parçasıdır.

Meşrutiyet

Meşrute kelimesi; şart, gereklilik, anlaşma, karar anlamına gelen Arapça kökenli *şereta* kelimesinden mef'ul olan *meşrut* kelimesinin müennes çekimidir. Bununla beraber bazıları Fransızca anayasa anlamına gelen *La charte* sözünden alındığı kanaatini taşımaktadır.² Bu bağlamda, İslam

¹ Dönemin Türkiye tarihinin birçok meselesinin konu edildiği Farsça eserler, bu dönemdeki birçok olayın daha iyi anlaşılması ve aydınlatılmasında önemli ipuçları ihtiva etmektedirler. Mesela, dönemin kadın şairi Tilmac Selmasi'nin, Ermeni-Türk çatışmalarını ve Ermenilerin İran'ın batısında bulunan Selmas ilinde ve Osmanlı-İran sınır bölgelerinde yaptığı silahlı baskınları konu edinmiş olması bunun en güzel delillerinden birini teşkil eder. Türkiye'yi yakından ilgilendirmesi muhtemel benzeri birçok konu hakkında yapılacak öncelikli çalışmalardan biri de, kanaatimizce, söz konusu dönemle ilgili kaynakların ve yazarların tanıtılması ve İran meşrutiyet dönemi eserlerinin önemli örneklerinin bir an önce dilimize kazandırılması olacaktır.

Mesela bkz. Hasan Bayburdî, *Tarih-i Penahendegan-i İran*, Tahran 1349.

² *Lugatname-i Dehhoda*, Meşrutiyet Maddesi, CD Versiyon 2000

dünyasında *meşrutiyet* kelimesi ilk defa Osmanlı'da kanuna dayalı hükümet anlamında kullanılmıştır ve daha sonraları diğer İslam ülkeleri bu kelimeyi kanuna dayalı, belli kural ve kanunlar etrafında birtakım şahısların keyfi yetki kullanımlarından uzak hükümet tarzı olarak ortaya atılan düşünceleri kapsayan kavram olarak kullanmıştır. İran'a meşrutiyet kelimesi bu tanıma yakın anlamıyla ilk olarak Osmanlı'da İran elçisi olarak görev yapan Mirza Hüseyin Han Sıpaahsalar tarafından kaleme alınan raporlarla girmiştir. Bu şahıs raporlarında meşrutiyet kelimesini kullanırken aslında anlatmak istediği devlet işlerine halkın veya toplumdan bazı sınıfların katılımıdır. Ancak Kacar döneminde bazı siyasi rical, meşrutiyet kelimesi yerine İngilizce karşılığı olan *constitution*'ın aynen kullanılması gerektiği kararına varmış ve yazışmalarda da bu kelimeyi aynen Farsça'da kullanmışlardır. Kameri 1272'de yayınlanan *Vekayi-i İttifakiyye* gazetesi “meşrutiyet hükümeti” yerine “*constitution* hükümeti” kelimesini kullanmıştır. Bu gazete gibi Kacar döneminin meşhur çehresi Emir Kebir de yazılarında “meşrutiyet hükümeti” yerine “*constitution* hükümeti” deyimini kullanmıştır. Kameri 27 Zihicce 1324'te yayınlanan Muhammed Ali Şah'ın fermanında da her iki şekilde meşrutiyet ve *constitution* hükümetinin kullanıldığı görülmektedir.³

İran'da Meşrutiyet Hareketi Nasıl Başladı? Etkenler ve Olaylar: İlk Kıvılcımlar:

İran'da Meşrutiyet Hareketi 19. yy.da İran'ın Avrupalı güçler karşısında güçsüzlüğü ve çaresizliğini anlamaya başlamasıyla hız kazanır. Özellikle 19. yy. sonunda İran ve Rusya arasında yaşanan savaş bu çaresizliği bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur. İran bu gelişmeler karşısında Rusya'nın rakipleri konumundaki İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmaya çalışmış ve bu yakınlaşmayla, bir kez daha zayıflığını ve çaresizliğini derin bir şekilde görmüştür.

İranlı aydınlar bu dönemde Batının gelişmişliğini iki ana nedene dayandırmaktadırlar: Yeni teknoloji ve Kanunun Hâkimiyeti.⁴ Önce bu konularda düşünen ve çeşitli hareketlere girişen İranlı aydınlar, otoriter devletin gerçek mahiyetiyle de bu esnada tanışmışlardır. Düşüncelerinde geliştirdikleri model, istibdat yönetiminin yıkılmasıyla yeni teknoloji ve kanunun hâkimiyetinin kendiliğinden oluşacağı olmuştur.⁵ Gerçi bu aydınların çabaları bu dönemde onların bekledikleri neticeye ulaşmamıştır ancak, İran siyasi tarihindeki ilk ve en önemli olaylardan birisi yaşanmıştır: Ayetullah Şirazi'nin 1890-1892 yılları arasında yaşanan süreçte Tütün Yasağı hakkında

³ Ahmet Kesrevi, Tarih-i Meşrutiyet-i İran, syf.223 Emir Kebir Yay Tahran,.1356

⁴ Prof. Muhammed Ali Humayun Katuzyan, Devlet ve Camia Der İran-İnkıraz-ı Kaçar ve İstikrar-ı Pehlevi-, s.53, Neşr-i Merkez, Tahran, 1379

⁵ Katuzyan, s.53

verdiği fetva. Bu fetva, İran’da meşrutiyet hareketlerini fitilleyen başlıca kıvılcımlardan ilkidir. Ayetullah Şirazi’nin bu fetvayı yayınlamasındaki en büyük etkenin Seyyid Cemaleddin Afganî –Esedabadî-’nin olduğu artık herkesin malumudur.⁶ Zira “Seyyid Cemaleddin Mısır’dan sonra geldiği İran’dan bir kez daha Bağdat’a sürgüne gönderilmiş ve Osmanlı adına Bağdat mutasarrıfı olan Sırrı Paşa, Seyyid Cemaleddin’i burada gereği gibi ağırlamak istediye de Tahran ve İstanbul arasındaki diplomasiye yenik düşmüş ve Seyyid Cemaleddin’i Bağdat üzerinden Basra’ya göndermiştir. Basra mutasarrıfı olan Hidayet Paşa Seyyid Cemaleddin’i kendi harcıyla Batıya gönderilmesi hakkında İstanbul’dan gelen telgrafi uygulamaya koymuşsa da Batıya sürgününde yolculuk için yeterli parası olmayan Seyyid Cemaleddin 7 ay boyunca burada ikamet etmek zorunda kalmıştır. Hidayet Paşa, bir sürgün olarak Seyyid Cemaleddin’i burada rahat hareket edebilmesi için serbest bırakmıştır. Bu esnada onun fikirlerine yakın olan Seyyid Ali Ekber de (Ayetullah Şirazi’nin damadı) Şam’a sürgün olarak gelmiştir. Seyyid Cemaleddin onun aracılığıyla Ayetullah Şirazi’yle yazışmaları Tütün Yasağı fetvasının yayınlanmasına neden olmuştur.”⁷ Aslında Tütün Yasağı fetvası ve bu çerçevede gelişen olayları anlatmak ayrı bir kitabı gerektirir. Zira bu olay İran siyasi tarihinde öyle geniş bir etki yapmıştır ki daha sonraki birçok olayın izahı için hep bu vakıya başvurulmuştur.

Aslında İran’da Tütün Yasağı fetvası Safeviler sonrası Kacar hanedanının hâkimiyeti ele geçirmesine kadar olan sürede siyasi ve sosyal alanda yaşanan boşluğu dolduran Şii ulemanın siyasi iktidarının tescili anlamına gelmektedir. Yenilikçi İranlı aydınlar bu fetvanın ardından siyasi değişimler konusundaki düşüncelerinde ısrarlı olmaya başlamışlar, bu aydınlar da vatanperverlik düşünceleri şekillenmeye ve hatta çok açık olmasa da nasyonalist anlayışlarını savunmaya başlamışlardır. Prof. Katuzyan bu açıdan Tütün Yasağı kıyamını meşrutiyet devrimi için başarılı bir alıştırma olarak değerlendirmekte ve İran tarihindeki ilk siyasi kalkışma olarak görmektedir.⁸

Meşrutiyet hükümeti istemlerini fitilleyen ikinci kıvılcım Nasıruddin Şah’ın öldürülmesi olmuştur. Mirza Rıza Kirmanî’nin⁹ 1895

⁶ Edward Brown, İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, terc. Mihri Kazvinî, s.383, Kevir Yay. Tahran, 1376

⁷ Seyyid Muhammed Mehit Tabatabai, Seyyid Cemaleddin ve Bidari-i Maşrik Zemin, Seyyid Hadi Hüsrevşahi’nin ihtimamıyla, s.51-60, Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslami, Tahran, 1370; Brown, İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, s.383,

⁸ Katuzyan, s.53

⁹ Mirza Rıza Kirmanî, Seyyid Cemaleddin’e bütünüyle bağlı Kaçar hanedanının çeşitli konularda hışmına uğramış ve onlardan nefret eden bir mürit gibidir. Osmanlı

yılında tabancasından çıkan kurşun Kacar hanedanının en kudretli dördüncü şahı Nasıruddin Şah'ı öldürmüştür. Nasıruddin Şah, Sultan II. Abdülhamit gibi aslında 50 yıllık saltanatı esnasında bütün eleştirilere rağmen İngiliz ve Rus rekabetinin ortasında iç ve dış tehditlere karşı durumu dengelemeyi başarmış bir şahıdır. Elbette onun saltanatı zamanında İran'ın son dönem yetenekli siyasi ricalinden Mirza Takihan Emir Kebir'in faaliyetlerinin onun saltanatını güçlendirdiği unutulmamalıdır.¹⁰ Zira *Dar'ul-Funun* gibi bir müessesese onun zamanında tesis edilmiş ve İran'da birçok yenileşme faaliyetleri

ve İran arşivlerinde çeşitli vesikalarda Mirza Rıza Kirmanî, Şeyh Ahmed Ruhî, Mirza Ağahan Kirmanî ve Seyyid Cemaleddin adları çok ilginç olaylarla yan yana anılmıştır. Bu olaylardan en ilginç İstanbul'da 1895 yılında meydana gelen Ermeni ayaklanmasıdır. Bu dönemin İran konsolosuna olan şahıs bizzat Osmanlı makamlarına bu hususla ilgili olarak Seyyid Cemaleddin'in Ermeni ayaklanmasını çıkardığı ve yanında adı geçen şahısların da bulunduğu ihbarında bulunmuştur. Seyyid Cemaleddin İstanbul'da göz hapsinde tutulurken, Mirza Rıza Kirmanî Şaha suikastta bulunmuş ve diğer adı geçen şahıslar Osmanlılar tarafından bir müddet Trabzon zindanlarında tutsak tutulduktan sonra sınırda İranlı hafiyelere teslim edilmiş ve onlarda Tahran'a ulaşmadan Şehzade tarafından Tebriz'de infaz edilmişlerdir. 1920'li yıllarda sürgünde bulunan İranlıların Berlin'de yayınlanan İranşehr yayımları arasında Muhammed Bahadırhan ve hatıralarıyla ilgili yayınlanan bir kitapta bu olaylarla ilgili çok enteresan gelişmelerin şerhine de yer verilmiştir. Nasıruddin Şahın öldürülmesini Seyyid Cemaleddin'in isteği üzerine gerçekleştirildiğini düşünenler olmuşsa da bu konuda son kararı vermek için daha ayrıntılı araştırmaların yapılması gerekmektedir. Zira Mirza Rıza Kirmanî yakalandıktan sonra Seyyid Cemaleddin'le yaptığı yazışmalar ortaya çıkmış ve Seyyid Cemaleddin'in bizzat şahı öldürmesini istediğine dair bir not bulunmamıştır. Ayrıca Mirza Rıza Kirmanî polis tarafından soruşturmasında da Seyyid Cemaleddin'den bu suikastla ilgili olarak bir direktif aldığını söylememiştir. Mirza Rıza Kirmanî'nin yakalandıktan sonra polis tarafından yapılan soruşturma raporları Tahran'da bir kitap olarak yayınlanmıştır. Ayrıca Ağa Han Kirmanî Trabzon'da zindan hayatı yaşarken Zafername adlı dönemin siyasi hicvini yaptığı manzum bir eseri kaleme almış ve bu eserden sadece bazı bölümler elimize ulaşmıştır. Kanımızca bu eser Türkiye'de her hangi bir tozlu rafta keşfedilmeyi beklemektedir. Bu eser İran edebiyatı için önemli olduğu kadar aynı zamanda yakın tarihimiz için de kıymetli bir eser sayılır.

¹⁰ Emir Kebir K.1359 yılında İran Devleti adına Tamm'ul-İhtiyar (Bütünüyle Yetkili) sahibi temsilci olarak Osmanlıyla görüşmeler yapmıştır. Osmanlı Doğu sınır meseleleri ve diğer meselelerle ilgili olarak anlaşma ve görüşmeler bu şahıs tarafından yürütülmüştür. Bu husustaki birçok belge ve mektuplar Seyyid Bedreddin Yağmaî'nin katkılarıyla bir kitapta toplanmıştır. (İntişarat-ı Şark, Tahran, 1373) Bu kitabın 8. sayfasında 4 sayfalık Osmanlı Doğu sınırıyla ilgili görüşmeler ve anlaşmalara dair bir mektup yer almaktadır. Ayrıca İran siyasi ricalinin Erzurum ve Erzincan vilayetleri hakkında görüşleri ve buraların etnik yapılarıyla ilgili bazı bilgiler verilmektedir.

bu şahıs zamanında başlamıştır. Ayrıca Nasıruddin Şah kendisi de yeniliklere açık bir şahsiyettir. Zira üç kez Avrupa'ya seyahati, Sipahsalar ve Malkomhan gibi yenilikçi şahsiyetlerle çalışması ve kısa bir süre de olsa Seyyid Cemaleddin Afganî-Esterâbadî¹¹ ile yakınlaşması onun yenilikçi bir şahsiyet olduğunu desteklemektedir.

Nasıruddin Şah'ın öldürülmesiyle İran'da merkezde ve diğer vilayetlerde çözümler başlamıştır. Ondan sonra saltanata oturan veliahdı Muzafferuddin Şah beceriksiz ve güçsüz bir kişiliğe sahiptir. Şehzade Muzafferuddin Mirza çocukluk yıllarından itibaren Rus mürebbilerin terbiyesi altında büyümüştür. Özgürlükler taraftarı olarak tanınan şehzadenin, *Ahbar-ı Nasirî* adlı bir gazetenin Tebriz'de yayınlanmasına yardımcı olduğu ve Mirza Malkom Han tarafından çıkarılan ancak İran'da dağıtılması yasak olan *Kanun* adlı gazeteyi de okuduğu ve ayrıca onun zamanında birkaç modern okulun da açıldığı rivayetler arasında yer almaktadır.¹² Ama şehzade aşırı derecede Rusların etkisinde kalmaktadır. Prof. Katuzyan bu noktada İran'da Meşrutiyet inkılabının koşulsuz gerçekleşmesinin zorunlu olmadığını ama Nasıruddin Şah'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen olaylarla meşrutiyetin kaçınılmaz bir hal aldığını düşünmektedir.¹³ İngiliz belgelerinde de bu husus hakkında bilgiler derlenmiş ve Nasıruddin Şah'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen bazı olaylar ve şahsi meselelerin durumu iyice içinden çıkılmaz bir hale büründürdüğü düşünülmüştür.¹⁴

İranlı tüccarlar, o dönemde gümrüklerin başına getirilen Belçikalı J. Nouz'dan oldukça rahatsız oluyorlardı. Üstelik Nouz'un din adamlarına ait bir elbiseyle fotoğrafı yayınlanması karşısında halk ve ulemanın Müslümanlara ve İslam'a hakaret ettiğini düşünerek iyice çileden çıkmıştır. Bu esnada Emin'ud-Devle (Mirza Ali Asgar Han Atabek) ve Ayn'ud-Devle arasında sadaret için müthiş bir rekabet söz konusudur. Muzafferuddin Şah tarafından Emin'ud-Devle sadareten azledilmişse de iki yıl sonra tekrar eski makamına geri dönmüştür. Bu iki şahıs arasında süre gelen rekabet ulema tarafından da

¹¹ Seyyid Cemaleddin Afganî'nin son zamanlarda yapılan bazı çalışmalarla İran'ın Hemedan iline bağlı Esterâbad kasabası ehlinden olduğuna dair ciddi belgeler yayınlanmıştır. Bu belgelere istinaden Afganî adından sonra Esterâbadi adını da eklemeyi uygun buldum. Ayrıntılı bilgi için Bak: Seyyid Muhammed Mehit Tabatabai, Seyyid Cemaleddin ve Bidari-i Maşrik Zemin, Seyyid Hadi Hüsrevşahi'nin ihtimamıyla, Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslami, Tahran, 1370

¹² Hasan Ekberi Bayrak, *Mebani-i Fikri-i Edebiyat-ı Meşrute*, s.16, Paya Neşriyat, Tahran, 1379

¹³ Katuzyan, s.53

¹⁴ W.J. Olson, *Anglo-Iranian Relations during World War I*, London: Frank Cass, 1984.

bir şekilde destek görmektedir. Şii ulema arasında o dönemde bir merkezi yapının ve hiyerarşinin olmaması¹⁵ ulema arasında da rekabete neden olmuş ve bu rekabet çeşitli siyasi ricalin etrafında şekillenmeye başlamıştır. Tahran'ın en büyük müçtehitlerinden Mirza Hasan Aştiyanî'nin ölümü ve onun ardından Seyyid Ali Ekber Teferruşî'nin vefatı, İran meşrutiyet hareketinin önemli çehrelerinden biri olan Ayetullah Şeyh Fazlullah Nurî ve Ayetullah Seyyid Abdullah Behbahanî arasında bir tür rekabet meydana getirmiştir. (Her iki din adamı da Tahran'da seçkin din adamı olmak istemektedirler.) Ayetullah Nurî ve etrafı sadaret için Ayn'ud-Devle'yi ve Ayetullah Behbahanî ve çevresi de Emin'ud-Devle'yi desteklemişlerdir.

Bu tarihlerde İran'ın her bölgesinden isyan sesleri yükselmektedir. Yine Rusya ve Japonya arasındaki savaştan Rusya'nın mağlup olarak ayrılması Tahran'da ciddi bir etki yapmıştır. İran'da Meşrutiyet taraftarları Rusya'nın savaşı kaybetmesindeki en önemli nedenin Rusya'daki istibdat hâkimiyeti olduğunu düşünmektedirler. Oysa Japonya'da da meşrutiyet hükümetine sahip monarşik siyasi yapı varlık göstermektedir. İranlı aydınların yaptığı gibi saltanata sahip olmak tek başına yenilginin nedeni olarak açıklanamayacaktır. Ama o dönem İran'da insanların istibdat ve otoriter yapıyla karşı karşıya olmaları olayları hep bu ekseninde değerlendirmeye itmiştir.

İran'da meşrutiyetçiler arasında büyük etki yapan gelişmelerden biri de 1905 yılında Rusya'da yaşanan inkılâptır. 1905 Rusya inkılâbı İran'da hemen etkisini göstermiştir. Özellikle Kafkaslar üzerinden İran'a gelen fikir akımlarıyla meşrutiyet düşüncesinde yeni anlayışlar hız kazanmıştır. Henüz klasik ulema hattında yer alan Takizade, Devletâbâdî ve Musavat gibi yenilikçi aydınlar bu fikirlerden oldukça etkilenmişlerdir.¹⁶ Demokrat ve Sosyal Demokrat düşüncelere sahip gençler bu fikirler karşısında radikalleşerek özellikle Tahran, Tebriz, Gilan ve Meşhed şehirlerinde mücadele için küçük de olsa topluluklar kurmaya çalışmışlardır.

Emin'ud-Devle'nin tekrar sadaret makamına geri dönmesiyle olayların şiddetlenmesi daha da artmıştır. Tekrar makamına geri dönen Emin'ud-Devle Rusya'dan defalarca aldığı borçlarla eleştirilere maruz kalmış ve Şah'ın bol miktarda para harcayarak Avrupa'ya seyahatleri rahatsızlıkları daha da artırmıştır. Tahran'da meydana gelen ayaklanmalar ilk bakışta Emin'ud-Devle aleyhinde gibi görünse de aslında devlete karşı olan rahatsızlığın bir tepkisidir. Bu konuda Ahmed Kesrevî "Halk Muzafferuddin Şah'ı

¹⁵ Şii ulema arasında daha önceden açıkça var olmayan merceiyet (taklit mercii) ve Velayet-i Fakih meselesinin de bu dönemlerde son şeklini almaya başladığı unutulmamalıdır.

¹⁶ Katuzyan, s.55

saf ve güçsüz olarak görmekte ve bütün kötülüklerin başında Emin'ud-Devle'nin bulunduğunu düşünmektedir. Bu dönemde İran'da işler iki grubun kontrolündeydi: İlki hiçbir şekilde söz söylenemeyen Saray ve Şah'ın etrafında yer alanlar ve diğeri halkı ayaklandırabilecek din adamlarıydı. Emin'ud-Devle her iki grupta da düşmanlara sahipti, bu şahıs etrafındaki ulemaya para vererek, çevresindekilerin gönlünü alarak işlerine devam ediyordu. Öyle bir dönem gelmişti ki hazine boşalmış ve etrafına para dağıtmaz hale gelmişti, işte ona aşırı düşmanlık besleyenler artık ondan para alamayan ve onun kandırmacalarına inanmayanlardı¹⁷ diye yazmaktadır. Sonuçta Ayetullah Behbahanî ve Şeyh Fazlullah Nuri'nin işbirliği, Nefes ulemasından Ahund-i Horasanî ve Hacı Mirza Hüseyin Tahranî'nin sadaret makamındaki Atabek (Emin'ud-Devle) aleyhindeki mektupları ve Seyyid Cemaleddin'in yayınlamaya başladığı *Habl'ul-Metin* adlı gazetenin tebliğiyle Atabek ulema tarafından da maznun olarak tanınarak dışlanmıştı. Bunun üzerine sadaret makamından ayrılan Atabek Avrupa'ya gitmiş ve Şah, Atabek'in en büyük rakiplerinden ve düşmanlarından olan Ayn'ud-Devle'yi sadaret makamına oturtmuştur.

Yukarıda bahsedilen gümrüklerden sorumlu olarak işbaşına getirilen Belçikalı Joseph Nouz'un ulema elbisesinde fotoğrafları da bu sırada yayınlamıştır. Atabek taraftarı olanlar bunu Ayn'ud-Devle'nin aleyhine kullanmak istedilerse de bir sonuç alamamışlardır. Ulema ve özellikle de Ayetullah Behbahanî 1905 senesinin Muharrem ayında minberlerde bu şahsı kötülemiş ve derhal ülkeyi terk etmesi gerektiğini söylemiştir. Aslında zahiren Nouz'un ülkeyi terk etmesini istemelerinin altında -özellikle de Ayetullah Behbahanî tarafından- Ayn'ud-Devle'nin sadaret makamını bırakmaya zorlama düşüncesi yatmaktadır. Şah ve sadaret makamında Ayn'ud-Devle bütün baskılara rağmen gümrüklerden sorumlu olan Belçikalı J.Nouz aleyhindeki eleştirilere boyun eğmemişlerdir. Tüccar, Tahran'da Şeyh Abdülazim Türbesinde ayaklanmış ve işlerin yoluna koyulmasını istemişlerdir.

Bu esnada İran Şahı Avrupa'ya üçüncü seyahatine hazırlanmaktadır ve onun yerine naiplik için şehzade Muhammed Ali Mirza Tebriz'den Tahran'a gelmiştir. Bunu fırsat bilen saray mahfili Şehzade Muhammed Ali Mirza'yı kullanarak tüccar ve ulemayı babasının seyahatten dönüncüye kadar işlerin takip edilmesi ve yoluna girmesi için fırsat vermeleri konusunda vade almasını ayarlamış ve hatta Şehzade bizzat Ayetullah Behbahanî'nin gönlünü yapmış, kısa süreli bir dinginlik oluşturulmuştur. Ama Ayn'ud-Devle, Tahran valisi Âla'ud-Devle'yle halk arasında çatışma durmuş değil-

¹⁷ Ahmed Kesrevî, Tarih-i Meşrute-i İran, s.30-31 Emir Kebir Yay. Tahran, 1356.

dir. Kirman, Meşhed, Kazvin ve Şiraz¹⁸ gibi İran'ın diğer şehirlerinde de rahatsızlıklar gün geçtikçe artmıştır. Bu esnada gerçekleşen en dikkat çekici olaylardan biri de şüphesiz İran'ın borçlandığı Rus bankasının şehrin ortasında virane bir medrese binasıyla eski bir kabristanın arazisini satın alması ve burada banka binası yapmak istemesidir. Burada ilginç olan kabirlerin bozularak burada bina yapılmasına Şeyh Fazlullah Nuri'nin dışında ulemadan hiç kimsenin cevaz vermemesidir. Olayları duyan Necef uleması yaşananlardan rahatsızlığını bildirmiştir. Ayetullah Behbahanî ve Tabatabaî her yerde bu olay hakkında minberlerden halka seslenmiştir. Aslında ulemanın halkın bir kez daha devletle karşı karşıya gelmesi için fırsat bildiği bu olay, Hacı Şeyh Muhammed Vaiz'in halkı tahrikiyle ve banka binasının halk tarafından yıkılmasıyla sona ermiştir. Ayrıca Muzafferuddin Şah'ın bankanın uğradığı zararın karşılanacağını bildirmesi, halk ve ulemayla uğraşmalarını gerektiğini söylemesi de çok ilginçtir. Çünkü halk bu olaydan sonra siyasi ve sosyal olaylar karşısında devletle karşı karşıya gelmekten artık eskisi kadar çekinmemiş ve daha sert tavır almaya başlamıştır.

Küçük Göç

K.1323/M.1905 yılı modern İran siyasi tarihinde bir dönüm noktasını oluşturur. Zira Meşrutiyet devrimi son şeklini bu yıl içinde almış ve İran siyasi ve sosyal hayatı bu yıldan sonra bir daha eski günlerine dönmemiştir. “*Muhaceret-i Sagir*” (Küçük Göç) olarak adlandırılan, ulema, talebe, tacir ve halktan oluşan bir topluluğun Tahran yakınlarında Şeyh Abdülazim türbesine sığınmasını içeren bu olay Meşrutiyet İnkılâbını ateşleyen en önemli olay olarak bilinir.

1905 yılında İran'da, Rus-Japon savaşı nedeniyle şeker kıtlığı yaşanmaya başlamıştır. Tahranlı tüccarın cesareti kırma ve tüccarla daha önce yaşanan olayların intikamını alma hesapları yapan Tahran Valisi Âla'ud-Devle - aslında sadaret makamı sahibi Ayn'ud-Devle- bunu fırsat bilerek Tahran'ın önde gelen birkaç tacirini falakaya yatırmıştır. Bu yaşananlar halk ve ulemayı aşırı derecede hiddetlendirmiş, halk ve ulemadan oluşan büyük bir topluluk

¹⁸ Kirman valisi böyle bir ortamda şehrin önde gelen müçtehidini ve diğer üç din adamını falakaya yatırmış, Meşhed'de şehrin valisi Asıf'ud-Devle İmam Rıza türbesinde itiraz için toplananları kurşuna dizdirmiş, Kazvin'de de ulema huşunetle karşı karşıya kalmış ve Şiraz'da da ekmek azlığından ayaklanma çıkmıştır. Bu noktada İran'ın sosyal durumuyla ilgili olarak iki kitap incelenmeye değerdir: İlki Mansure İttihadiye (Nizam Mafi) ve Sirus Sedvendiyan tarafından hazırlanan “Hatırat ve Esnad-ı Muhammed Ali Gaffarî Naib-i Evvel Pişhizmetbaşı (Tarih-i Gaffarî)” (Neşr-i Tarih-i İran, Tahran, 1361) ve diğeri Feridun Ademiyet ve Huma Natık tarafından hazırlanan “Efkar-ı İctimai ve Siyasi ve İktisadi Der Asar-ı Munteşir Neşodey-i Devran-ı Kacar” (İntişarat-ı Agah, Tahran, 2536(1356)

Tahran'da Şah Camiinde toplanmış ve dönemin meşhur vaizlerinden Seyyid Cemaleddin Vaiz-i İsfahanî bu topluluğa devlet aleyhinde çok sert konuşmalar yapmıştır. Bunun üzerine muhalifler ile devlet yanlıları arasında ilk ciddi çatışmalar başlamıştır. Bu olaylar yaşanırken Tahran ulemasının meşhur çehrelerinden Ayetullah Behbahanî ve Tabatabaî bizzat olayların şahidi olarak orada yer almıştır. Sadece dönemin meşhur âlimlerinden Şeyh Fazlullah Nuri bu topluluğun arasında yer almamaktadır. Meşrutiyet hareketlerinin ilk rehberleri ve halk üzerinde etkinliğiyle olayları yönlendirenlerin başında Ayetullah Behbahanî'nin ve Tabatabaî'nin bulunduğunu kabul etmek gerekir. Aynı şekilde Ahmed Kesrevî ve Edward Brown gibi yazarlar da bu dönemi değerlendirirken iki Seyyid'in (Ayetullah Behbahanî ve Tabatabaî) meşrutiyet hareketlerindeki rolüne ve etkinliğine değinmektedirler.¹⁹ Daha sonraları *Küçük Göç* olarak adlandırılan bu olaya katılım günden güne artış göstermiştir. Böyle karışık bir ortamda Muzafferuddin Şah'ın olayların mahiyetinden tam olarak haberi olmamıştır. Rey kentinde Şah Abdülazim türbesinde itiraz için toplanan topluluk ilk önceleri bu gibi hareketlerde tecrübe sahibi olan İslam dünyasında modernleşmenin de bayraktarlığını yapan, Tanzimat ve Meşrutiyet hareketlerine şahit olmuş Osmanlı'nın Tahran sefareti aracılığıyla isteklerini bildirmek istemişler de Osmanlı Sefareti'nin İstanbul'la yazışmaları sonucu Osmanlı'nın bu olaylara fazla müdahale etmemesi yolunda karar alınmıştır.²⁰ Daha sonraları meşrutiyet istemlerini dile getirecek olan muhalif topluluğun en önemli istekleri şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Tahran valisi Âla'ud-Devle'nin azledilmesi -hakikatte Sadrazam Ayn'ud-Devle'nin de azli.
2. Gümrüklerden sorumlu olan Belçikalı J. Nouz'un azli ve sınır dışı edilmesi.
3. "Adalethane"'nin²¹ tesisi ve ülkede İslam hukukununun gereğince icra edilmesi.

Muhalif grubun istekleri Şah ile yapılan temaslar sonucu Şah'ın kulağına ulaşmış ve Şah olayların ardından halk ve ulemanın ihtiramla Tahran'a geri döndürülmesi ve isteklerinin yerine getirilmesi emrini vermiştir. Ayrıca Şah tarafından özel ulakların Şah'ın yazdığı fermanı muhalif toplulu-

¹⁹ Kesrevî, s.48-49; Brown, s.383-385

²⁰ Elbette bu kararın tahlili bu yazının hacmine sığmayacağı ve bizi olayların ekseninden koparacağı için başka bir yerde anlatılmak üzere tevdi edilmesi daha uygun olacaktır. Zira bu konularla ilgili olarak İran ve Türkiye'de o kadar çok arşiv belgesi bulunmaktadır ki bu belgelerin araştırılması ve tahlilinin neticeleri ayrı bir çalışma olacaktır.

²¹ Meşrutiyetçiler aslında Adalethane istemiyle müstakil bağımsız bir mahkemeyi kastetmektedirler.

ğa ulaştırması Küçük Göç'ün bir ay sonra sona ermesine neden olmuş ve topluluk "Adalethane"nin tesisi için Tahran'a geri dönmüştür.²² Bu arada Tahran valisi vazifesinden azledilmiştir. Tahran'da yaşanan bu olaylar İran'ın diğer şehirlerinde de duyulmuş ve Avrupa basınında da geniş yer bulmuştur. Kesrevî bu hususta "Yaşanan olaylar Avrupa basınında da duyuldu ve ulemayı överek bu olayları gazetelerde duyurdular. Ama Avrupalılar Adalethane'nin tesisini parlamentonun açılışı olarak yanlış anlamışlardı. Olayı ulemanın devlete karşı ayaklanması olarak ele almış ve gazetelerde, İran'da istibdat hükümetinin sona erdiğine, Şah'ın halka özgürlük verdiğine, düşünce ve yazma özgürlüğünün oluştuğuna dair haberlerle duyurarak aslında olayı olduğundan daha büyük bir hadiseymiş gibi algılamışlardır"²³ diye yazmaktadır. Aslında Kesrevî'nin bahsettiği bu Batılı basın olayı büyüttüğü düşüncesi bilinçsizce yapılmış bir hadise değildir. Zira Batı basını o günlerde Batının İran'daki isteklerini dillendirmiştir. Daha sonra da görüleceği gibi Batılı güçler İran'da ulemayı birçok sosyal ve siyasi olayların merkezinde görerek ulema üzerinden siyaset yapmak istemişlerdir. Kesrevî aynı zamanda ayaklanmanın başında Meşrutiyet hükümeti ve parlamentonun sözünün dahi edilmediğine değinmektedir ki gerçekten de o dönemde siyasi istemler çok açık ve net değildir. Ayaklanmacılardan ulemaya kadar hiç kimse tam olarak ne istediğini bilmemektedir. Dönemin şairlerinden Bahar ve Emirî'nin şiir divanlarında dahi bu olayların yansıması bu şekildedir.²⁴ Aslında "Adalethane"nin tesisini istemekle başlayan hareketlerin nasıl olup da Meşrutiyet İnkılâbına dönüştüğünü anlamak oldukça zordur. Çünkü olaylar arasında sebep-sonuç bağı bulunmadığı gibi ilk başlarda böyle bir istem de söz konusu değildir. Tarihin bir cilvesi olarak İran'da Meşrutiyet devrimi, bazı araştırmacıların²⁵ konuya ışık tutmalarını sağlayacak eserleriyle tartışma

²² Şunu da belirtmek gerekir ki İran'da siyaset veya din meselelerine dair bir itiraz için yapılan geleneksel hareketlerden en önemlisi siyasi veya dini ricalin Rey şehrindeki Şah Abdülazim türbesine sığınması ve burada itirazlarını söylemsidir. Buraya sığınanlara devlet tarafından dokunulmaz ve sığınmacı isteklerini buradan duyurur. Bir gelenek olarak buna benzer bazı olaylar İran'a has siyasi geleneğe ait olaylardır ve birçok meselenin anlaşılması için bu tür anahtar konumundaki siyasi geleneğin bilinmesi bir zorunluluktur. Bugün de buna benzer sembolik siyasi gelenekler mevcuttur.

²³ Kesrevî, s.74-75

²⁴ Divan-i Edibu'l-Memalik Emirî, Nşr.Vahid Destgerdi, Tahran 1312, s. 285; Divan-i Muhammed Taki Bahar, Meliku's-Şuara, c. II, Tahran 1354, s. 236.

²⁵ Feridun Ademiyet: İdeoloji-i Nehzet-i Meşrutiyet-i İran, Neşr-i Peyam, Tahran, 1335; Fikr-i Azadi ve Mukaddime-i Nehzet-i Meşrutiyet, Tahran, 1340; Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun, Harezmi Yay. Tahran, 1351; T. İranski: İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran ve Rişehay-i İctimai ve İktisadi, Tahran; Edward Brown: Matbuat ve Edebi-

konusu olsa da Meşrutiyet İnkılâbı bu yönüyle hala anlaşılammıştır. Yabancı basın ve yurt dışında İranlıların yayınladığı gazeteler ve İranlı aydınların etkisi incelenmesi halinde elbette olayların biraz daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır.

Şeyh Fazlullah Nuri olayların cereyan ettiği bu dönemde henüz muhalefet saflarına katılmış değildir. Ama aksine onun oğlu babasından yüz çevirerek muhalefet saflarına katılmış ve muhaliflerin yanında yer almıştır. Bu olaylar yaşanırken Şeyh Fazlullah Nuri'nin halk arasında itibarını sarsacak ilginç bir gelişme daha meydana gelmiştir. Kesrevî cereyan eden bu olayı şöyle nakletmektedir: "...Olayların cereyan ettiği günlerde Cuma namazı İmamı Şah'ın damadı oldu. Muakkir'us-Saltana'nın (Şah'ın Damadı) muhalefet saflarına katıldığı ve Şah'ın aleyhinde konuştuğu duyulmaya başladı. Muzafferuddin Şah Avrupa seyahatine hazırlanırken veliaht Muhammed Ali Mirza (Naib'us-Saltana) Şah'ın naibi olmuş ve verdiği fermanla Muakkir'us-Saltana (Şah'ın Damadı) tutuklanmış ve zorla zevcesinden boşanması sağlanmıştı. Din adamları bu boşanmayı tarafların rızası üzerine yapılmadığını düşünmüş ve bu hanımın başka bir erkekle evlenemeyeceğine hükmetmişlerdi. Bu zorla boşandırılma işi Şeyh Fazlullah Nuri'nin yanında gerçekleştirildiği için o, şiddetle eleştirilere maruz kalmaktaydı. Boşanan kadının Cuma İmamıyla evlendirilmesi de yine Şeyh Fazlullah Nuri'nin nikâh kıyması üzerine gerçekleşmişti."²⁶ Yaşanan bu olay toplumda saygın bir din adamı olan Şeyh Fazlullah Nuri'nin itibarını oldukça sarmıştır. Ama Şeyh Fazlullah Nuri çok geçmeden muhalefet saflarına katılarak Ayetullah Behbahanî ve Tabatabaî'nin yanında yer almıştır.

Büyük Göç

İran'ın merkezinde yaşanan olaylar diğer bölgelerde halkın, ulemanın ve aydınların dikkatle merkezi takip etmesine neden olmuştur. Bu dö-

yat-ı İran Der Dovre-i Meşrutiyet, Marifet Yay. Tahran 1337; Cemşid Behnam: İraniyan ve Endişe-i Teceddüt, Ferzan Yay. Tahran, 1375; Hamid İlgar: Mirza Malkım Han-Peşuheşi Der bab-ı Teceddüt Hahi-i İraniyan, Tahran; Abdurrahim Zakir Hüseyin: Matbuat-ı Siyasi-i İran Der asr-ı Meşrute, Tahran Üniv. Yay. Tahran, 1368; Abdulhadi Hairî: Teşeyyü ve Meşrutiyet Der İran ve Nakş-ı İraniyan-ı Mukim-i Irak, Emir Kebir Yay. Tahran, 1364; Nehostin Ruyaruyihay-i Endişegeran-ı İran Ba do Ruye-i Temeddün-i Burjuvazi-i Garb, Emir Kebir Yay. Tahran, 1372; Rahim Reisniya: İran ve Osmani Der Astane-i Karn-ı Bistom, Sutudeh Yay. Tebriz, 1374; Nazım'ul-İslam Kirmanî: Tarih-i Bidari-i İraniyan, Emir Kebir Yay. Tahran, 1363; Muhammed Ali Kuzuzyan: İktisad-i Siyasi Ez Meşrutiyet Ta Sukut Rıza Şah, ter. Muhammed Rıza Nefisi, Tahran 1366 ve diğer birçok araştırmacı kaleme aldıkları eserlerinde konuyla ilgili olarak çeşitli tahlillere yer vermişlerdir.

²⁶ Kesrevî, s.65

nemde bütün İran bir kıvılcımla alevlenecek bir durum arz etmektedir. Özellikle Tebriz’de yaşananlar Tahran’da yaşanan olaylardan hiç de geri kalmamıştır.²⁷ İran’ın diğer bölgelerindeki ayaklanmalar da temelde Kacar hanedanına karşı olmuştur. Ama ayaklanmacılar Tahran’da olduğu gibi ne istediklerini tam olarak bilmemektedirler.

Küçük Göçün ardından muhalif topluluğun Tahran’a dönmesine rağmen Şah ile ulema arasındaki anlaşma yerine getirilmemiştir. Bu anlaşmanın yerine getirilmemesi için sadaret makamında yer alan Ayn’ud-Devle elinden geleni yapmış ve muhaliflerin isteklerinin yerine getirilmemesinde oldukça da başarılı olmuştur. Bu olayların canlı şahidi, ulemadan Yahya Devletâbadî kaleme aldığı hatıralarında gelişen olaylarla ilgili olarak şöyle yazmaktadır: “Muhalif topluluğun Hazret-i Abdülazim türbesinden geri dönüşünün ardından bir müddet topluluğun önderliğini yapanlar halkın arasında halkın talepleriyle meşgul oldular. Özellikle Seyyid Abdullah (Behbehânî) bugüne kadar amme üzerinde her hangi bir riyasete sahip olmamakla beraber yaptığı çıkışları ve müdahale ettiği şer’i meselelerle halkın kendisinden hoşnutsuz olmasına neden oldu. Bazı ilim ehli ve medrese talebelerinden oluşan bir grup muhalefet hazırlıkları için Seyyid Abdullah’ın yanına gelip gitmekteydi. Seyyid Abdullah’ın böyle bir ortamı yakalamasının nedeni de halk üzerinde daha çok etkiye sahip olabilecek Şeyh Fazlullah Nuri’nin milli heyecanlara sıcak bakmaması ve Atabek’e desteği nedeniyle itibarının biraz azalmış olmasıdır. Bütün bunlara rağmen Seyyid Abdullah için şer’i meselelerin riyaseti müheyya olmuştu. Atabek de bu arada ulemaya yakın davranmakta ve Emirhan Serdar da davetler ve özel ilgiyle ulemayı oyalamayı iyi biliyordu. Böylece kimsenin aklına Şah’ın Adaletane’nin tesisi hakkındaki fermanı gelmiyordu. Devlet ricalı bazen bu hususta bir sualle karşılaştıklarında ise devlet ricalinin işlerin hazırlığıyla meşgul olduğunu söyleyerek meseleyi geçiştiriyorlardı.”²⁸

Devlette böyle gelişmeler yaşanırken siyasi ricalin ve ulemanın dışında olayların biraz dışında duran sadece ayaklandırılmayı bekleyen İran

²⁷ Kesrevî “Azerbaycan’ın 18 Yıllık Tarihi” (Emir Kebir Yay. Tahran, Yıl 2537) adlı bir diğer eserinde Tebriz’de yaşanan olayları bütün tafsilatıyla anlatmıştır. Bu dönemde Tebriz’de Zencan’da ve diğer bölgelerde meydana gelen kanlı olayların nasıl olduğunu ve bölgenin önemli ricalini bütün ayrıntılarıyla vermektedir. Kesrevî’nin yazdığına göre bu bölgelerde kanlı çatışmalar yaşanmakta ve direniş daha şiddetli olmaktadır. Zencan’da Molla Kurban Ali ve Molla Muhammed Ali’nin halkı aykandırması ve kanlı çatışmaları bu olaylara bir örnek olarak vermektedir. (s.80-81)

²⁸ Yahya Devletâbadî, Hayat-ı Yahya, c.II s.34-35 Çehr Matbaası, Bitay Yay. Tahran

halkı da Adalethane'nin tesisini istemektedir. Tahran sokaklarında fazla bir hacmi olmayan akşam gazeteleri ve bildirileri aracılığıyla hükümet ve bazen de ulema aleyhinde yayınlar yapılmaktadır. Böyle bir ortamda Şah'ın da kişisel özellikleri göz önüne alınırsa durumdan pek haberdar olduğu da söylenemez. Muhalefetin sabırsız bekleyişini yine ulema bozmuş ve minberlerde Ayn'ud-Devle aleyhine ateşli konuşmalar yapılmaya başlamıştır. Ayetullah Tabatabaî'nin tafsilâtlı ve vezin mektubu dahi Ayn'ud-Devle'yi harekete geçirememiştir.²⁹ Ayn'ud-Devle'in sarayda düzenlediği şûrada Emir Bahadır, Şah'ın vaat ettiği Adalethane'nin tesisine şiddetle karşı çıkmıştır. Bu şûrada İhtişam'us-Saltana da şiddetle Emir Bahadır'a karşı çıktıysa da değişen bir şey olmamıştır. Halk arasında nüfuzu olan dönemin meşhur vaizlerinden Seyyid Cemal Vaiz-i İsfahanî, Şeyh Muhammed Vaiz ile ateşli hutbeler yaparak halkı galeyana getirmişlerdir. Şah'ın hastalığından istifade eden Ayn'ud-Devle kendi konumunu düşünerek durumu idare etmeyi iyi bilmiştir. Ayn'ud-Devle bütün bu olumsuzluklara bakmayarak muhalefeti azaltabileceği düşüncesiyle 1906 yılında sokağa çıkma yasağı uygulamaya başlamıştır. Bunun üzerine akşam gazetesi çıkaran akşam bildirileri olarak bilinen bildirileri yayınlayan üç kişi yakalanmış ve sürgüne gönderilmek istenmiştir. Yakalanan bu üç kişi *Edeb* gazetesi müdürü Mecd'ul-İslam Kirmanî, Mirza Ağa Tacir-i İsfahanî ve Rüştüyenin eski müdürlerinden Hacı Mirza Hasan Rüştüye'den ibarettir. Ayn'ud-Devle sadece bu girişimlerle yetinmemiş, ulema tarafından şiddetli eleştirilerin önünü alabilmek için Seyyid Cemal Vaiz'i sınır dışı etmeye teşebbüste bulunmuştur. Üstelik Tahran'ın bir diğer meşhur vaizi Şeyh Muhammed Vaiz'i de ihraç etmek istemiştir. Brown bu yaşananları şöyle nakletmektedir: "...Askerler Şeyh'i yakalamış bir eşeğe bindirerek bir an önce bulunduğu bölgeden uzaklaştırmak istemişlerdi. Ama burada toplanan halk Şeyh'in götürülmesine karşı çıkmış ve askerler onu en yakın karakola götürmek zorunda kalmışlardı. Karakolda tutuklu bulunan Şeyh için karakola yaklaşan topluluğa yaklaşmaları halinde ateş açılması emri verilmişti."³⁰ Yaşanan olaylardan haberdar olan Ayetullah Behbahanî, oğlunu yanına taktığı birkaç adamla Şeyh Muhammed Vaiz'i kurtarmak için karakola yollamış ve halkın da katılımıyla Şeyh askerlerin elinden kurtarılmıştır. Bu esnada küçük çapta çatışmalar olmuş ve Seyyid Abdülhamid adında bir medrese talebesi askerlerin açtığı ateş sonucu öldürülmüştür. Halkın ölen talebenin cesedini sokak ve pazarlarda ağıtlar eşliğinde gezdirmeye

²⁹ Katuzyan, s.55

³⁰ Brown, s.122

başlaması çatışmaların büyümesine neden olmuştur. Brown'un bildirdiğine göre bu çatışmalar esnasında 15 kişi öldürülmüştür.³¹

Medrese talebesinin öldürülmesinden sonra şehirde huzursuzluk tırmanışa geçmiş ve ağır askeri baskı günleri yaşanmaya başlamıştır. Ulema da bu yaşananlara itiraz için şehirden ayrılmaya karar vermiştir. Kesrevî olaylarla ilgili şöyle yazmaktadır: "...Behbahanî, Tabatabaî ve diğer ulemadan büyükler şehirden ayrılarak İbni Babuvey (Tahran yakınlarında bir yer) olarak bilinen yerde toplanmaya ve kendilerine katılacakları burada beklemeye başladılar. Topluluğa katılmak için yürüyerek gelenlerle beraber topluluk akşama kadar burada bekledikten sonra gece yola koyuldular. Şeyh Fazlullah Nuri gecikmesine rağmen ailesiyle beraber Kehrizek olarak adlandırılan yerde muhaliflere katılmıştı. Ayn'ud-Devle Şeyh Fazlullah Nuri'nin onlara katılmaması için çok uğraştıysa da bu defa olmamıştı."³² Daha önce de belirttiğimiz gibi Şeyh Fazlullah Nuri, Tahran'ın en önde gelen din adamlarından biridir ve başlangıçta Ayetulah Behbahanî, Tabatabaî ve meşrutiyet taraftarlarıyla arası iyi değildir. Yahya Devletâbâdî'nin yazdığına göre bu dönemde Ayn'ud-Devle ile Şeyh Fazlullah Nuri'nin ilişkisi bozulmuş ve Şeyh Fazlullah konuşmalarında onu şiddetle eleştirmeye başlamıştır. Birkaç gün sonra muhalif topluluk Kum şehrine ulaşarak burada ikamet etmeye başlamıştır. Topluluğun Kum'a ulaştığı zaman Tahran'da durum yatışmış ve askerler pazarlar dâhil her yeri kontrol altına almaya başlamışlardır. Tahran'daki bu durgunluk zahiren muhaliflerin bastırıldığını gösterse de aslında halk daha büyük bir ayaklanmaya hazırlanmaktadır.³³

Ulemanın Tahran'ı terk ederek gitmesi halk arasında devlete karşı şiddetle rahatsızlığa sebep olmuştur. (Burada halkın ulemaya desteği ve onların rehberliğine olan itimadını anlamak için İran tarihinde biraz geriye giderek Safevilerin yıkılması, Afganların İran'da hâkimiyeti ve Kacarların kuruluşuna kadar olan süreçteki sosyal ve siyasi olaylara bakmak gerekmektedir.)³⁴

³¹ Brown, s.122-23

³² Kesrevî, s.106-7

³³ Kesrevî bu olaylarla ilgili "...Halk daha büyük bir ayaklanma için hazırlanıyordu. Yüzler açılmış ve dillerde meşrutiyet sözü gezmektedir" diye yazmaktadır.

³⁴ Zira zayıf karakterli Safevilerin son şahı Şah Hüseyin İsfahan'ı Afganlara bırakmış ve İran'da Afşarlar ve Zendiyeye gibi silsileler bile rahatça hükümlerlik sürmeye başlamıştır. Safevilerin yıkılışından sonra ortaya çıkan siyasi otorite boşluğu Şii ulema tarafından doldurulmuştur. Safevi sonrası Şiileşen İran Şii akideleri gereği de ulemanın hem sosyal hayatta ve hem de siyasi otoritede rehberliğini kabullenmiştir. Şah İsmail'le başlayan ve Safevi şahlarının siyasi rehberliği yanında dini rehber olması ve Safevilerden sonra onlar kadar kudretli hâkimlerin olmaması geride kalan dini rehberliğin İran'ın siyasi otorite merkezine oturmasına neden olmuştur. Ayrıca yeteri kudrete sahip olmayan ve İran'da

İran’da meşrutiyet hareketi de Şii ulema merkezli başlamış ve kontrol ulemanın elinde olmuştur. 1906 yılı Haziran ayı sonlarına gelindiğinde ulemanın devletin uygulamalarına itiraz olarak Tahran’ı terk etmeleri ve Kum şehrine göç etmeleri, halk tarafından devlete karşı muhalefeti had safhaya ulaştırmıştır.

Ayetullah Behbahanî *Küçük Göç*’ün ardından Osmanlı Sefareti aracılığıyla muhalefetin istemlerini bildirdiği gibi bu defa da İngiliz Elçisine yazdığı bir mektupla İngilizlerin aracılık yapmaları için gelişmelere müdahale etmesini istemiştir. Muzafferuddin Şah muhalefetin isteklerine aslında olumlu bakmakta, kanun ve meclis taraftarı gibi gözükmemektedir. Ama sadaret makamında oturan Ayn’ud-Devle şahla aynı şekilde düşünmemekte ve muhalefetin isteklerini elinden geldiğince ertelemeye çalışmaktadır. Islahat taraftarı halk, devletin baskılarına maruz kaldıkları için Tahran’da İngiliz sefaretine sığınmaya başlamışlardır. E. Brown bu dönemde İngiliz sefaretine sığınanların sayısını Times gazetesini esas alarak 13000 kişiden fazla olarak belirtmektedir.³⁵ Kesrevî yaşananlar hakkında biraz kötümser olarak “...Bu düşünce hamların eseriydi ve evveleri çok az insandan başkası böyle bir şeyi istemiyordu. Zamanla olaylar büyüdü ve bu hale geldi. Düşünmeden planlamadan işler yapılmaya başladı. Bu arada kimlerin kandırılmadığı nereden bilinsin! ...O iki Seyyid (Behbahanî ve Tabatabaî) ve etrafındakiler İran’da devleti değiştiriyorlardı ve kanunların uygulanması için çalışıyordu. Ama bu yaşananlarda adlarının geçmesi istenmiyordu”³⁶ diye yazmaktadır. Ulemanın Tahran’dan ayrılmasını müteakip olarak aslında Hacı Muhammed Hüseyin Emin’ud-Darb ve Hacı Muhammed Taki Bankdar gibi şahısların rehberliğinde Tahranlı tacirler İngiliz sefaretine sığınmaya başlamıştır. Bu yaşanan gelişmeler karşısında Ayn’ud-Devle’ye şahsi kin besleyen Şehzade Muhammed Ali Mirza Tebriz’den muhalifleri desteklemekte ve telgraflar aracılığıyla hem Kum’da bulunan muhalifleri ve hem de Tahran’da babasını

bir türlü hâkimiyet kuramayan silsileler hep ulemanın desteğini almak zorunda kalmış ve ulema İran siyasi hayatının merkezine yerleşmiştir. Kacarlar da hâkimiyetlerini pekiştirmek için ulemanın desteğine ihtiyaç duymuşlar ve aslında siyasi otoriteyi ulemayla paylaşmışlardır. İran’da İslam sonrası durum böyleyken aslında İslam öncesi de bundan farklı bir tablo söz konusu değildir. Sasani dönemi İran’da yine şahın seçilmesinde Zerdüş ulema söz sahibi olmuştur. Hatta Sasani şahlarından Şahpur’un bir Yahudi kızla evlenmek istemesi sonucu Zerdüş ulemanın muhalefetiyle karşılaşmış ve Şahpur tahtından olma tehlikesi yaşamıştır.

³⁵ Brown, s. 124, Kesrevî’de Brown gibi düşünmekte yaklaşık olarak aynı rakamları vermektedir, s.109.

³⁶ Kesrevî, s. 109; Devletâbadî de Kesrevî gibi İngiliz sefaretine sığınmanın fetvasını Behbahanî’nin verdiğini düşünmektedir. Hayat-ı Yahya, c.II s. 71

onları himaye ettiğinden haberdar etmektedir. Bu gelişmeler karşısında İran'ın diğer şehirlerinde de muhalefet dalgası yükselmeye başlamış, Tahran ve Kum'daki muhalifler bu gelişmelerle daha da cesaretlenmişlerdir.

Olayların sonunda İngiltere'nin Tahran büyükelçiliğine sığınan muhalifler İngiliz büyükelçi aracılığıyla şaha ulemanın Tahran'a döndürülmesi, Atabek'in azli, Daru's-Şura'nın (Meclis) kurulması, vatan şehitlerinin katillerinin cezalandırılması ve sürgüne gönderilenlerin geri çağırılması gibi isteklerini bildirir bir mektup göndermişlerdir. Kesrevi bu konuyla ilgili olarak İran'da halkın ilk defa açıkça meşrutiyet hükümeti ve meclis istediğini yazmaktadır.³⁷

Seyyid Hasan Takizade'nin bu konuda E. Brown'a aktardıkları dikkat çekicidir: "İngiliz büyükelçiliğinde bulunan muhalifler arasında bir komisyon kuruldu ve bu komisyon içinde bazı Batıcı eğitim görmüş İranlılar istişare mercii olarak yer aldı. Bunlar Kum kentindeki Şii ulema ile irtibat ve ulema da büyük müçtehitler ile istişare halindeydi. Şah Aynu'd-Devle'yi azledeceğini söylediği zaman İngiliz büyükelçiliğinden ayrılmak saflığını göstermek isteyenler olduysa da komisyon bu grupların istibdat hükümetini kökten değiştirebilecek reformlar yapılması gerektiğine inandırdı ve onların büyükelçilikten ayrılmasının önünü aldı. Önceleri Adalethane kurulması yönündeki istekler meşrutiyet hükümeti kurulması yönünde değişti."³⁸

Burada görüldüğü gibi İran halkının meşrutiyet hükümeti istemi son şeklini İngiliz büyükelçiliğine sığındığı zaman aldığı ve burada özellikle Batı yanlısı İranlı aydın ve tüccarların halkın tam olarak bilmeseler de Adalethane kurulması isteğini nasıl meşrutiyet hükümeti kurulması istemine dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu konuda Şii ulema da meşrutiyet hükümeti düşüncesini desteklese de ulema arasında meşrutiyet hükümetinin ne anlama geldiği ve mahiyeti konusunda bilgi ve tam bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Hasta olan şah Muzafferuddin yaşanan gelişmeler karşısında Atabek Aynu'd-Devle'yi azletmiş ve onun yerine sevilen ve özgürlükler taraftarı Mirza Nasrullah Müşiru'd-Devle'yi atamış ve ulemanın Kum'dan Tahran'a geri dönmesini istemişti. Ama halk şaha güvenmiyor verilen imtiyazlara kanmak istemiyordu.

Şahtan bu durumda milletvekillerinden oluşan milli meclisin kurulması, anayasanın yazılması ve Şah'ın bunları desteklemesi istendi. Şah 1906'nın 15 ağustosunda bütün bu isteklere olumlu yanıt verdi ve İngiliz büyükelçiliğine sığınan muhalifler elçilikten ayrıldı.

³⁷ Kesrevi, s. 112

³⁸ Brown, s. 127

Kacarların büyüklerinden Azd'ul-Mulk de aynı zamanda yanında Şah'ın adamlarından birkaçıyla Kum'a ulemanın yanına gitmiş ve ulemanın Tahran'a dönmesini istemiştir.

İran meşrutiyet dönemi olayları ve gelişmeleri içinde *Büyük Göç* olarak adlandırılan bu hareket de meşrutiyet hükümeti kurulması ve anayasanın yazılması kararının alınmasıyla sonuçlanmıştır.

1906 yılında Şah'ın da katıldığı törenle İran'da ilk meclis açılmış ve anayasa yapma çalışmaları başlamıştır. Muzafferruddin Şah, saltanatının on birinci yılı olan 1906'da "meşrute fermanı" metninin yayınlanmasına rağmen Muzafferuddin Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Ali Mirza, İngilizlerin meşrutiyet taraftarlarından desteğini çekmesinden de cesaret alarak, Rusların desteğiyle meşrutiyetçiler ve meşrutiyet hükümeti aleyhinde askeri darbe kararı alır ve 1908'de, Meşrutiyet fermanının imzasından iki yıl sonra meclisi top ateşine tutar. Meşrutiyet inkılâbının rehberleri yakalanarak idam edilir ve ülkede baskı dönemi başlar. Geride, meşrutiyetçilere karşı birleşen Ruslar, İngilizler ve Şah'a karşı direnmeyi sürdüren Tebriz halkı kalmıştır. Daha sonraları bu direnişe Mazenderan, Gürgen, İsfahan ve Bahtiyari halkı da destek verecektir. Böylece 1909 yılına gelindiğinde yaptıkları savaşlardan galip çıkan meşrutiyet taraftarları başkent Tahran'a girerler, Şah ülkeyi terk ederek Rusya'ya kaçar. Yeniden İran'da parlamentonun açılışının yapıldığı bu yıldan sonra İran'da parlamento çalışmalarına devam eder.

Sonuç

İran'da meşrutiyet dönemi hareketleriyle ilgili değerlendirmelerde bazılarının, "Avrupa'da gelişen basın ve matbaa'nın IX. yy.da İran'a gelmesi ve Avrupa dillerinden yapılan tercüme faaliyetlerinin İran'da derin bir düşünsel devrim yarattığı, Avrupa'ya öğrenim ve gezi için giden bazı İranlı ve aydınların, Batı'da basın, matbaa gibi yeniliklerle tanışarak bunları İran'a taşımaları, Avrupa'da yayınlanan bilimsel, tarihi, edebi eserlerin Farsça'ya çevrilmesi ve kurulan matbaalarla bu eserlerin halka mal edilmesiyle İran'da basının gelişmesi ve yazı dilinin sadeleşmesi sonucu halkın aydınlanmasına büyük etki yaptığı, meşrutiyet devrimi için halkı harekete geçirdiği"³⁹ düşüncesi o dönemde İran halkının yüzde 95'e yakın oranda okuma-yazma bilmemesi göz önüne alınırsa pek de akılcı gelmemektedir.

Bunun yanında İranlı bazı aydın ve yazarlar da İran meşrutiyet devrimine karşı ciddi eleştiriler getirmişlerdir. İran'da meşrutiyet düşüncesinin Batının İran'a bir oyunu olduğu, Batıcı İranlılarla bunlara kanan ulemanın,

³⁹ M. S. İvanof, *İnkılab-i Meşrutiyet-i İran*, ter. Kazım Ensari, Tahran 1357, s. 7-14; İsmail Rain, *Encimenna-yi Sırrı Der İnkılab-i Meşrutiyet*, Tahran 1355, s. 22; Abdulhadi Hairı, *Teşeyyü ve Meşrutiyet Der İran*, Tahran 1364, s. 53.

İngiltere'nin çerçevesini çizdiği bir plana ortak olduğu⁴⁰ düşüncesinin yanı sıra İran'ın tanınmış edebiyatçılarından Celal Al-ı Ahmed meşrutiyet düşüncesinin İran'a İngilizlerin aştığını, Bahtiyarilerin yaşadığı bölgedeki silahlı güçlerini uzaklaştırarak Bahtiyarilerin meşrutiyet taraftarlarına yardımcı olmasının sağlanarak İngilizler tarafından bölgenin petrol kaynaklarını ele geçirme planının uygulandığını öne sürmektedir.⁴¹ Kesrevi de ulemanın meşrutiyet ve kanunun ne olduğunu bilmediğini, bilmedikleri bir yolda kendilerine tabi olanlara hiçbir şey sormadan nasıl bir düzeni savunduklarının farkında olmadan Kur'an'dan meşveret ve istişareye dair birkaç ayeti delil alarak bu hareketlere giriştikleri yönünde İran meşrutiyet hareketleri için ağır eleştirilerde bulunmaktadır.⁴²

Sonuç olarak 1906 yılında meşrutiyet devrimini gerçekleştiren ve parlamentosunu kuran İran'da 1979 yılında meydana gelen "İslam Devrimine" kadar çeşitli badireler atlanmasına rağmen parlamento çalışmasına devam eder. Aslında 1906–1979 yılları arasında sancılı geçen ve çeşitli müdahalelere maruz kalan İran'ın siyasi süreci sonunda ortaya çıkan "İslam Devrimi" olarak adlandırılan 1979 İran devrimi, siyasi ve sosyal içeriğiyle bitmemiş meşrutiyet devriminin bir devamı olarak görülebilir. Çünkü İran'da meşrutiyet hükümetlerinin kurulması ve parlamentonun çalışmaları 1920'li yıllara gelindiğinde Rıza şah ve daha sonra onun oğlunu hükümete taşıyacak ve yine daha sonraları Musaddık döneminde İran'da petrolün millileştirilmesine çalışıldığı bir dönemde gelen askeri darbelerle kesintiye uğrar, Kacar hanedanının istibdadından kaçan İran halkı yeni bir hanedanın baskıcı ve otoriter düzeninin hâkimiyeti altına girer. İşte burada İslam devrimi olarak adlandırılan süreç bir bakıma hem siyasi açıdan hem de sosyal gelişmeleriyle kesintiye uğratılmış meşrutiyet hareketlerinin devamı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- BAYBURDİ, Hasan, Tarih-i Penahendegan-i İran , Tahran 1349
KESREVİ, Ahmet, Tarih-i Meşrutiyet-i İran, Tahran, Emir Kebir Yay. 1356; "Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi" (Tarih-i Hijdeh Sale-yi Azerbaycan) Emir Kebir Yay. Tahran, 2537
KATUZYAN, Muhammed Ali Humayun, Devlet ve Camia Der İran-İnkıraz-ı Kaçar ve İstikrar-ı Pehlevi-, Tahran, Neşr-i Merkez, 1379
BROWN, Edward, İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, terc. Mihri Kazvinî, Tahran, Kevir Yay. 1376; Matbuat ve Edebiyat-ı İran Der Dovre-i Meşrutiyet, Marifet Yay. Tahran 1337

⁴⁰ Maksud Ferasethah, Ser Agaz-ı No-endişi-yi Muasır (Dini-Gayr-ı Dini), Tahran, s. 311

⁴¹ Celal Al-ı Ahmed, Garbzedegi (Batıcılık), Bi-na yay. Tahran, 1341, s. 39

⁴² Kesrevi, s. 170

TABATABAÎ, Seyyid Muhammed Mehit, Seyyid Cemaleddin ve Bidari-i Maşrik Zemin, Seyyid Hadi Hüsrevşahi'nin ihtimamıyla, Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslami, Tahran, 1370
DEHHODA, Ali Ekber, Lügatname-i Dehhoda, Meşrutiyet Maddesi CD Versiyon 2000
BAYRAK, Hasan Ekberi, Mebani-i Fikri-i Edebiyat-ı Meşrute, Paya Neşriyat, Tahran, 1379
OLSON, W.J. Anglo-Iranian Relations during World War I, London: Frank Cass, 1984
EMİRÎ, Edibu'l-Memalik, Divan-i Edibu'l-Memalik Emirî, Nşr. Vahid Destgerdi, Tahran 1312
BAHAR, Muhammed Taki, Divan-i Meliku's-Şuara Bahar, c. II, Ittilaat, Tahran 1354,
DEVLETÂBADÎ, Yahya, Hayat-ı Yahya, c.II Çehr Matbaası, Bitâ Yay. Tahran
İVANOF, M. S. İnkılab-i Meşrutiyet-i İran, ter. Kazım Ensari, Tahran 1357,
RAİN, İsmail, Encimenha-yi Sırri Der İnkılab-i Meşrutiyet, Tahran 1355,
HAİRÎ, Abdulhadi, Teşeyyü ve Meşrutiyet Der İran, Emir Kebir, Tahran 1364,
FERASETHAH, Maksud, Ser Agaz-ı No-endiş-i Muasır (Dini-Gayr-ı Dini), Tahran, 1376
AL-İ AHMED, Celal, Garbzedegi (Batıcılık), Bi-na yay. Tahran, 1341,
ADEMİYET, Feridun, İdeoloji-i Nehzet-i Meşrutiyet-i İran, Neşr-i Peyam, Tahran, 1335;
Fikr-i Azadi ve Mukaddime-i Nehzet-i Meşrutiyet, Tahran, 1340; Endiş-i Terakki ve Hükümet-i Kanun, Harezmi Yay. Tahran, 1351
BEHNAM Cemşid, İraniyan ve Endiş-i Teceddüt, Ferzan Yay. Tahran, 1375
REİSNİYA, Rahim, İran ve Osmani Der Astane-i Karn-ı Bistom, Sutudeh Yay. Tebriz, 1374
YAĞMAÎ, Seyyid Bedreddin, Münşiat-ı Kaim Makam Ferahani, Şark Yay. Tahran, 1373